

ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ІМ. В. М. КОРЕЦЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

АЛЬМАНАХ ПРАВА

СВОБОДА, РІВНІСТЬ
І ГІДНІСТЬ ОСОБИ
В ПРАВОВІЙ ТЕОРІЇ
ТА ЮРИДИЧНІЙ ПРАКТИЦІ

Випуск 4

До 95-річчя створення
Національної академії наук України

Журнал внесено до переліку наукових
фахових видань у галузі юридичних наук
(Наказ Міністерства освіти і науки України
від 25 квітня 2013 р. № 463)

Київ — 2013

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України,
протокол № 7 від «4» липня 2013 р.

Редакційна колегія:

- Шемшученко Ю. С.** — д.ю.н., професор, академік НАН України, директор Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, (головний редактор);
- Онїценко Н. М.** — д.ю.н., професор, член-кореспондент НАПрН України, завідувач відділу теорії держави і права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Заслужений юрист України (заступник головного редактора);
- Макаренко Л. О.** — к.ю.н., старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу теорії держави і права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України (відповідальний секретар);
- Андрійко О. Ф.** — д.ю.н., професор, член-кореспондент НАПрН України, в.о. завідувача відділом проблем державного управління та адміністративного права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Заслужений юрист України;
- Горбатенко В. П.** — д.політ.н., професор, академік Української академії політичних наук, заступник директора Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України;
- Денисов В. Н.** — д.ю.н., професор, член-кореспондент НАПрН України, завідувач відділу міжнародного права та порівняльного правознавства Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Заслужений діяч науки і техніки України;
- Зайчук О. В.** — д.ю.н., професор, академік НАПрН України, в.о. завідувача кафедри теорії держави і права Київського національного університету імені Тараса Шевченка (за згодою);
- Костенко О. М.** — д.ю.н., професор, академік НАПрН України, завідувач відділу проблем кримінального права, кримінології та судоустрою Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Заслужений діяч науки і техніки України;
- Кресіна І. О.** — д.політ.н., професор, член-кореспондент НАПрН України, академік Української академії політичних наук, завідувач відділу правових проблем політології Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Заслужений діяч науки і техніки України;
- Малишева Н. Р.** — д.ю.н., професор, академік НАПрН України, завідувач відділу космічного права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Заслужений юрист України;
- Нагребельний В. П.** — к.ю.н., член-кореспондент НАПрН України, заступник директора Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України;
- Оксамитний В. В.** — д.ю.н., професор, керівник Центру порівняльного правознавства, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Інституту міжнародного права і економіки ім. О. С. Грибодова (за згодою);
- Пархоменко Н. М.** — д.ю.н., професор, вчений секретар Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Заслужений юрист України;
- Семчик В. І.** — д.ю.н., професор, член-кореспондент НАН України, академік НАПрН України, завідувач відділу правових проблем аграрного, земельного та екологічного права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України;
- Сіренко В. Ф.** — д.ю.н., професор, член-кореспондент НАН України, академік НАПрН України, головний науковий співробітник відділу теорії держави і права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України;
- Усенко І. Б.** — к.ю.н., професор, завідувач відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України;
- Хуторян Н. М.** — д.ю.н., професор, член-кореспондент НАПрН України, провідний науковий співробітник відділу проблем цивільного, трудового і підприємницького права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України;
- Шевченко Я. М.** — д.ю.н., професор, академік НАПрН України, завідувач відділу проблем цивільного, трудового і підприємницького права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Заслужений діяч науки і техніки України.

АЛЬМАНАХ ПРАВА. Свобода, рівність і гідність особи в правовій теорії та юридичній практиці. — Випуск 4. — К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2013. — 464 с.

У виданні здійснено теоретико-правовий аналіз свободи, рівності та гідності особи, зокрема, через призму вітчизняної та зарубіжної юридичної практики. В контексті цього особливо слід підкреслити доктринальну думку провідних учених України, теоретиків права та спеціалістів галузевих спрямувань.

Науково-практичний юридичний журнал розраховано на наукових та науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів та наукових установ, докторантів, аспірантів, студентів юридичного напрямку, практичних працівників та інших осіб.

Адреса редакційної колегії:

01601, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4, кім. 202. тел./факс (044) 278-80-24
Офіційний сайт: <http://www.almanahprava.org.ua/>
E-mail: teorija06@inbox.ru

© Інститут держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України, 2013
© Автори статей, 2013

Ше

ДОІ

Скр

Гор

Наг

Онї

Теп

Пек

Кос

Кос

Анд

Кис

Па

Бал

Ини

Кос

Мя

Пл

Ст

Ш

Тур

• А

ЗНАЧЕННЯ ТА РОЛЬ ПРАВОСВІДОМОСТІ В КОНТЕКСТІ УДОСКОНАЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ПРАВОТВОРЧОСТІ

Правосвідомість — схвальна або негативна реакція людей на щойно прийняті закони, на конкретні проекти нормативних актів тощо. Їй належить значна роль у різноманітних сферах правового життя. Вона становить внутрішню ідеальну детермінанту будь-якої юридичної діяльності, зокрема в правотворчій діяльності при створенні юридичних приписів [1, с. 180].

Проблемам ролі правосвідомості в формуванні правової держави присвячено багато наукових праць. Ці питання досліджували такі вчені, як: С. Алексєєв, К. Бельський, Ю. Дмитрієнко, І. Льїн, Б. Кістяківський, В. Копейчиков, В. Лазарєв, Є. Назаренко, Л. Петрова Л. Твердохліб, П. Рабінович, В. Тацій, та ін. Не применшуючи значення їх наукового доробку, на нашу думку, варто окремо проаналізувати вплив правосвідомості на процес правотворчості.

Мета статті — визначити форми впливу правосвідомості на процес удосконалення інституту правотворчості.

Правосвідомість відіграє важливу роль у вдосконаленні й розвитку правового життя суспільства. Вона виступає необхідним фактором під час створення норм права. Адже правові норми формуються в процесі свідомої вольової діяльності правотворчих органів. Перед тим, як отримати вираження в юридичних нормах, певні інтереси і потреби людей проходять через волю і свідомість індивідів, що створюють правові норми. Тому якість правових норм, їх відповідність потребам суспільного розвитку тісно пов'язані з правовими уявленнями, рівнем правосвідомості тих, хто створює правові норми. Таким чином, правосвідомість виступає важливим фактором розвитку законодавства, стабільності правопорядку, реальності прав і свобод громадян [2, с. 201–202].

Правова ідеологія, як структурний елемент правосвідомості, охоплює весь прошарок правотворчості і правозастосування, вона містить ідеї, концепції, оцінку перспектив розвитку права, цілі й завдання прийняття правових актів, основні правові принципи, конкретний зміст правового регулювання. Тверде засвоєння вимог законодавства свідчить про те, що воно активно виконує роль провідника правових ідей. Набираючи форми закону або іншого нормативного акта, правові ідеї перетворюються на загальнообов'язкові вимоги [3, с. 623].

Правотворча функція правосвідомості виявляється в тому, що правосвідомість знаходить своє об'єктивування (вираження, закріплення) у праві. Нормативно-правові акти виступають як форми зовнішнього виразу правосвідомості суспільства в цілому і правотворчих органів держави зокрема.

Однією з основних властивостей людської свідомості є властивість передбачати майбутнє, випереджати розвиток об'єктивного світу. Ця особливість свідомості має дуже важливе значення для правотворчості. Це дає змогу створювати юридичні закони, які не лише відображають існуючий рівень розвитку суспільних відносин, а й спрямовують їх розвиток, тобто дає можливість ставити мету, передбачати результат [3, с. 616]. Тому деякі науковці, зокрема А. Васильєв, класифікуючи правосвідомість за таким критерієм, як участь у правотворчості, виділяють прогностичну (майбутню) та практичну (реальну) правосвідомість [4, с. 120]. Пояснюючи значення прогностичної правосвідомості, ці науковці говорять, що вона діє до створення права, тобто виступає теоретичною передумовою правових норм.

Правосвідомість за своєю природою — це усвідомлення права, а не почуття, емоція чи інстинкт, це — необхідний засіб створення та розвитку законодавства. Вона тісно пов'язана із законністю: з одного боку, правосвідомість створює необхідні умови для здійснення та зміцнення законності, а з другого — законність впливає на розвиток та зміцнення правосвідомості [5, с. 147].

Становлення і розвиток правових ідей необхідно досліджувати на різних рівнях. Кожен рівень охоплює різні прошарки суспільства. Перший рівень охоплює професіоналів, спеціалістів, учених. На цьому рівні правова ідея зароджується і формується. Другий — це рівень груп і прошарків населення. На цьому рівні у ідеї з'являються прихильники і супротивники. Третій рівень розвитку право-

вих ідей — це рівень законодавця, практика (правозастосування). На цьому етапі ідея втілюється в норми права і переходить на стадію практичної реалізації [6, с. 386].

Правосвідомість — складова суспільної й індивідуальної свідомості, об'єктами якої є законодавство в цілому, окремі акти і норми, права, свободи і обов'язки особистості й інших учасників правовідносин, правозастосовні акти, правомірна та протиправна поведінка, правопорядок і законність та ін. [7, с. 237].

Слід підкреслити, що правовій свідомості властивий активний характер. Сьогодні їй належить значна роль у різноманітних галузях правового життя:

- у правотворчій діяльності при створенні юридичних норм;
- у правозастосовній практиці державних органів і посадових осіб під час вирішення конкретних життєвих ситуацій;
- у процесі вибору варіанта поведінки всіма суб'єктами правовідносин;
- при безпосередньому регулюванні деяких відносин, коли за відсутності необхідної норми (прогалини у праві) правозастосовник керується власною правосвідомістю [8, с. 154].

Як зазначалося, право і правосвідомість не створюють одне одного. Вони формуються об'єктивними умовами і взаємодіють одне з одним. Діюче право впливає на правосвідомість, створює уявлення членів суспільства про їх права і обов'язки, про належний правопорядок. І навпаки, правосвідомість впливає на діюче право, визначає практику правозастосування в інтересах політичних сил, що належать до владних структур, зумовлює нормотворчу діяльність держави [9, с. 431].

Правосвідомість є незмінним супутником права, хоча в своєму розвитку може випереджати право, може адекватно відображати правові вимоги, а може відставати від окремих напрямів правового розвитку. Однією з найважливіших особливостей правосвідомості є її здатність випереджати право. Перш ніж з'явиться закон, через волю і свідомість законодавця повинні пройти вимога, бажання, необхідність цього закону. Інакше кажучи, спочатку з'являється усвідомлена необхідність у виданні закону, а потім — вже сам закон. Саме ця усвідомлена правова необхідність видати закон є складовою правосвідомості [3, с. 625].

Виникаючи до або після права чи разом з ним, правосвідомість супроводжує право протягом усієї правової історії, всього існування державно-організованого суспільства [10, с. 532]. Правосвідомість активно «втручається» у законотворчість, правореалізацію, юридичну практику, діяльність правових установ, державного апарату і його посадових осіб, зміцнення законності й правопорядку [11, с. 244].

Правосвідомість — це специфічна форма суспільної свідомості, відображення права у вигляді ідей, поглядів на законодавство, права і свободи людини, законність і правопорядок у суспільстві. До складу правосвідомості входить оцінка діючого права в цілому і окремих законів, юридичних норм, юридичних дій, рішень. Правосвідомість пов'язана з переживаннями людей, їх почуттями й емоціями щодо діючого законодавства і практичного застосування законів.

Для того, щоб краще зрозуміти, як саме відбувається вплив правосвідомості на нормотворчу діяльність держави, розглянемо, як співвідносяться правосвідомість і зміст права.

На нашу думку, найголовніше у питанні зв'язку змістів правосвідомості і права полягає у наступному. По-перше, власне правові норми можуть самостійно існувати і як нормативно-регулятивна система здатні впливати і впливають на реально існуючі соціальні процеси. Таким чином, вони виступають одним із факторів, який може викликати ті чи інші практичні соціальні наслідки. Отже, їм належить роль важливого засобу задоволення потреб та інтересів людей, зокрема задоволення їх правових уявлень.

І, по-друге, різноманітний зміст правових норм може призвести до різноманітних соціальних наслідків. Відповідно до цього зміни у змісті правових норм, тобто зміни правової форми і виражених у ній загальних правил поведінки, можуть викликати прогнозовані зміни у соціальній дійсності.

Особливість правосвідомості полягає в тому, що вона оцінює не лише наявне право і правову дійсність, а й відображає ставлення до права (законності, правопорядку, правових закладів) минулих правових епох і водночас моделює майбутнє право [12, с. 123–124]. У цьому проявляється вплив правосвідомості на нормотворчу діяльність держави.

Розглянемо форми впливу правосвідомості на правоутворення. Однією з них є наукове прогнозування розвитку права. Форми прогнозування можуть бути різними: наукові публікації з обґрунтуванням необхідності в майбутньому прийняття певних законів, внесення до них змін; програмні заяви державних і політичних діячів щодо свого бачення розвитку певних сегментів права; висловлювання політичних партій та виборчих блоків з таких самих питань.

Впливає на правоутворення і така форма прояву правосвідомості, як планування законодавчої діяльності. Наявність плану надає змогу залучитися до законотворчого процесу всім зацікавленим суб'єктам, які мають змогу висувати свої пропозиції та зауваження до вже розроблених проектів нормативно-правових актів або пропонувати альтернативні проекти, що можуть бути використані при розробленні, обговоренні проекту закону.

Важливою формою впливу правосвідомості на правоутворення і законотворчість є розроблення концепцій окремих законів, інших нормативно-правових актів. Визначення в концепції мети правового регулювання, обґрунтування завдань, які слід вирішити в разі прийняття того чи іншого акта, розроблення структури акта, формулювання шляхів і напрямів регулювання суспільних відносин тощо — все це дає змогу суб'єкту правотворчих повноважень заздалегідь вивчити питання про зміст нормативно-правового акта, доцільність включення до нього тих чи інших нормативних приписів, спрогнозувати ефективність його регулятивного потенціалу і прийняти рішення про розроблення нормативно-правового акта або відкласти його на майбутнє.

Своєрідною за змістом формою впливу правосвідомості на правоутворення є її провідна роль на конкретних стадіях законотворчого процесу. При цьому значення того чи іншого виду правосвідомості має власну специфіку на кожній стадії. Для визначення шляхів формування права правова психологія дає «будівельний матеріал» у вигляді думок, почуттів, намірів людей щодо врегулювання певної сфери суспільних відносин. При розробленні законопроекту законодавець спирається на правосвідомість і враховує правову культуру народу, окремих соціальних груп, створює правові приписи, які б акумулювали очікувані суб'єктами суспільних відносин еталони і зразки поведінки.

Особливого значення професійна правосвідомість набуває на етапі обговорення та прийняття нормативно-правових актів. Народні депутати репрезентують у парламенті волю своїх виборців, але водночас представляють інтереси і політичної партії (блоку), до складу якої вони входять. Під час обговорення у депутата виникає певний, іноді доволі складний психологічний стан, налаштованість правосвідомості на позитивне чи негативне до обговорюваного законопроекту, а відтак, на відповідне результативне голосування, яке може бути зумовлене як правосвідомістю самого депутата, так і позицією депутатської фракції або настроями виборців. Рішення, яке викристалізовується у свідомості кожного парламентаря, є результатом досягнення відповідного компромісу між цими проявами правосвідомості. Зазначимо, що кінцевий результат ніколи не є наперед вирішеним, про що свідчать непоодинокі випадки, коли депутатська фракція голосує з приводу певного законопроекту всупереч тій позиції, яку вона проголошувала під час виборчої кампанії або голосування конкретного депутата всупереч позиції власної фракції. Зрештою, стане проект документа законом чи його буде відхилено, залежить від кількості позитивних настанов народних депутатів щодо його прийняття. Але на схвалений парламентом закон може бути накладено вето президента, що означає факт невідповідності між оцінкою його змісту на рівні правосвідомості цих суб'єктів законотворчості [10, с. 542–544].

Отже, ми досягли мети статті, а саме, встановили форми, або напрями, впливу правосвідомості на правотворчість. Довели, що правосвідомість є необхідним інструментом створення норм права, специфічним зразком для його розвитку й удосконалення. Перед тим, як отримати своє вираження в юридичних актах, майбутні норми повинні пройти через волю і свідомість людей, що беруть участь у правотворчості. Правосвідомість прогнозує розвиток права, обґрунтовує зміну його норм і інститутів. Тому якість, ефективність діючого правового регулювання, його відповідність потребам суспільного розвитку багато в чому зумовлюються рівнем правосвідомості осіб, які створюють норми права, їх загальною та юридичною культурою.

Для високої якості діяльності законодавця важливе значення мають вивчення і урахування суспільної думки; використання пропозицій з удосконалення законодавства, висунутих науковими підрозділами, у матеріалах ЗМІ, листах громадян; розробка наукових концепцій майбутніх актів [13, с. 661]. У сучасній Україні суттєво зростає роль юридичної науки у правотворчій діяльності, її відповідальність за якість рекомендацій і прогнозів.

Правосвідомість являє собою складний комплекс емоційних, вольових і ідеологічних елементів. Правосвідомість виявляється в практичній діяльності громадян, посадових осіб, у політичних і юридичних документах, у коментарях державно-правових актів, нормах права тощо [6, с. 389].

Походження, логіка розвитку і зміст всієї правової дійсності, беззаперечно, свідчать про те, що правові норми і системи права загалом є так чи інакше результатом діяльності суб'єктів правосвідомості і правотворчості, розв'язання ними соціальних проблем або подолання певних суперечностей, чи виявлення потреб суспільної практики [14, с. 146]. Власне одним із найважливіших проявів цього об'єктивного процесу і є постійний розвиток, зміни правових уявлень, відповідних їм загальнообов'язкових правил поведінки, історично конкретних правових систем. І, мабуть, тільки в даному контексті всі правові, юридичні явища можуть бути усвідомлені як прояв правової необхідності й соціальної закономірності, як об'єктивно зумовлений атрибут суспільного розвитку.

Ми дійшли висновку, що правосвідомість є внутрішньою ідеальною детермінантою правотворчої діяльності під час створення юридичних приписів. Перспективу дослідження ролі правосвідомості в контексті удосконалення інституту правотворчості вбачаємо у подальшому, більш детальному, вивченні форм, або напрямів, впливу правосвідомості на правоутворення.

Використані джерела:

1. Кулапов В.Л. Теория государства и права: [учебник] / В.Л. Кулапов, А.В. Малько. — М.: Норма, 2008. — 384 с.
2. Хропанюк В.Н. Теория государства и права: [учебник] / В.Н. Хропанюк; [под ред. В.Г. Стрекозова]. — [4-е изд., испр.]. — М.: Омега-Л, 2010. — 323 с.
3. Радько Т.Н. Теория государства и права: [учебник] / Т.Н. Радько. — [2-е изд.]. — М.: Проспект, 2009. — 752 с.
4. Васильев А.В. Теория государства и права: [курс лекций] / А.В. Васильев. — М.: Флинта: МПСИ, 2006. — 200 с.
5. Вступ до теорії правових систем: [монографія]; [за заг. ред. Н.М. Оніщенко, О.В. Зайчука]. — К.: Юридична думка, 2006. — 432 с.
6. Дробязко С.Г. Общая теория права: [учеб. пособие] / С.Г. Дробязко, В.С. Козлов. — [3-е изд., исправл. и дополн.]. — Мн.: Амалфея, 2009. — 484 с.
7. Иванов А.А. Теория государства и права: [учеб. пособие] / А.А. Иванов; [под ред. В.П. Малахова]. — [2-е изд., перераб. и дополн.]. — М.: ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2009. — 351 с.
8. Летушева Н.И. Теория государства и права: [учебник] / Н.И. Летушева, М.В. Летушева. — [4-е изд., испр. и дополн.]. — М.: Издательский центр «Академия», 2008. — 208 с.
9. Абдулаев М.И. Проблемы теории государства и права: [учебник] / М.И. Абдулаев, С.А. Комаров. — СПб.: Питер, 2003 — 576 с.
10. Загальна теорія держави і права: [підручник] / Цвік М.В., Петришин О.В., Авраменко Л.В. та ін.; [за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина]. — Х.: Право, 2009. — 584 с.
11. Матузов Н.И. Теория государства и права: [учебник] / Н.И. Матузов, А.В. Малько. — [3-е изд.]. — М.: Дело АНХ, 2009. — 528 с.
12. Червонюк В.И. Теория государства и права: [учеб. пособ.] / В.И. Червонюк. — М.: ИНФРА-М, 2003. — 256 с.
13. Головистикова А.Н. Проблемы теории государства и права: [учебник] / А.Н. Головистикова, Ю.А. Дмитриев. — М.: Эксмо, 2005. — 832 с.
14. Гусарев С.Д. Юридична діяльність. Методологічні та теоретичні аспекти / С.Д. Гусарев. — К.: Знання, 2005. — 375 с.

Ткачук А. С. Значення та роль правосвідомості в контексті удосконалення інституту правотворчості.

В статті розкрито роль правосвідомості в процесі удосконалення інституту правотворчості. Проаналізовано співвідношення змісту правосвідомості і змісту права: по-перше, правові норми як нормативно-регулятивна система впливають на реально існуючі соціальні процеси; по-друге, зміна змісту правової норми здатна викликати відповідні зміни у соціальній дійсності. Визначено форми впливу правосвідомості на нормотворчість, серед яких: наукове прогнозування розвитку права, планування законодавчої діяльності, розроблення концепцій окремих законів тощо. Розглянуто значення правосвідомості на етапі обговорення та прийняття нормативно-правових актів. Доведено, що правосвідомість виступає необхідним засобом створення та розвитку законодавства.

Ключові слова: правосвідомість, правотворчість, правова ідеологія, форми впливу правосвідомості на правотворчість.

Ткачук А. С. Значение и роль правосознания в контексте усовершенствования института правотворчества.

В статье раскрывается роль правосознания в процессе усовершенствования института правотворчества. Проанализировано соотношение содержания правосознания и содержания права: во-первых, правовые нормы как нормативно-регулятивная система влияют на реально существующие социальные процессы; во-вторых, изменение содержания правовой нормы способно вызвать соответствующие изменения в социальной действительности. Определены формы влияния правосознания на нормотворчество, среди которых: научное прогнозирование развития права, планирование законодательной деятельности, разработки концепций отдельных законов и т.д. Рассмотрено значение правосознания на этапе обсуждения и принятия нормативно-правовых актов. Доказано, что правосознание выступает необходимым средством создания и развития законодательства.

Ключевые слова: правосознание, правотворчество, правовая идеология, формы влияния правосознания на правотворчество.

Tkachuk A. The importance and role of justice in the context of improvement of law-making institution.

This article describes the role of legal awareness within improvement of legislative drafting. This paper provides an analysis of ratio between legal awareness and law contents, such as: firstly, the legal norms as normative regulatory system affect the actually existing social processes; secondly, the change in the content of the legal norm may cause corresponding modifications in the social reality. There has been defined forms of legal awareness influence on the rulemaking that apply scientific forecasting of the law development, planning of legislative activity, the development of specific law concepts and others. The value of legal awareness at the stage of the discussion and the legal acts adoption has been examined. It is proved that the legal awareness is a necessary tool for creating and developing legislation.

Key words: legal awareness, legislative drafting, legal ideology, forms of legal awareness influence on the legislative drafting.

Рекомендовано до друку кафедрою загальноправових дисциплін та міжнародного права Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова.